

Bronvermelding: Lotte Jensen, ‘Veertien tijdschriften uit de lange achttiende eeuw’. In: *Encyclopedie van Nederlandstalige tijdschriften* (ENT). Hoofdredactie André Hanou en Rietje van Vliet. URL: <http://www.lottejensen.nl/publicaties> [4-04-2015]

Toelichting: dit is een voorpublicatie uit de *Encyclopedie van Nederlandstalige tijdschriften*. Aan een digitaal raadpleegbare versie van de integrale encyclopedie, onder redactie van Rietje van Vliet en Pieter van Wisseling wordt momenteel gewerkt (<https://www.ent1815.nl/>)

Lemma's

1. *De ontmaskerde waereld* (1738)
2. *De verstandige Snapsters* (1756)
3. *De Engelsche Spectatrice* (1762-1764)
4. *De rhapsodist* (1771-1783)
5. *De onderzoeker* (1768-1772)
6. *De opmerker* (1772-1778)
7. *De naamlooziana*
8. *Algemeene oeffenschool der vrouwen* (1784-1785)
9. *De dames-post* (1785)
10. *Geschenk voor de juffrouwen* (1792-1793)
11. *De Amsteldamsche nationale schouwburg* (1795)
12. *De Tooneelmatige Roskam* (1799)
13. *Het weekblad zonder tytel* (1801)
14. *Amstels schouwtooneel* (1808-1809)

Indeling

1. Volledige titelbeschrijving
2. Periodiciteit
3. Bibliografische beschrijving
4. Boekhistorische gegevens
5. Auteur(s), medewerkers & correspondenten
6. Inhoud
7. Relatie tot andere contemporaine periodieken
8. Exemplaren
9. Bronnen
10. Literatuur

1. ONTMASKERDE WAERELD (1738)

1. *De ontmaskerde waereld, in zich vervattende de uitgeleze verhandelingen, over allerlei geestige onderwerpen: onder de zinspreuk virtutis ergo limaeque.*
2. Er verschenen in 1738 twee delen, elk bestaande uit twee afleveringen ('stukken'). Voor beide delen werd in de *Leydse courant* geadverteerd op 22 oktober 1738.
3. In octavo. Het aantal pagina's van de bewaard gebleven afleveringen verschilt: 234 (deel 1, 2e stuk), 268 (deel 2, 1e stuk) en 244 (deel 2, 2e stuk). Het voorwerk van het tweede deel bestaat uit een titelpagina met drukkersvignet en een voorrede (2 blz., ongepagineerd). Elke aflevering heeft een aparte titelpagina en inhoudsopgave.
4. Titelpagina: 'Te Amsterdam, by Jacobus Loveringh, boekverkooper in de Kalverstraat'.
5. De 'voornaamste Schryver' geeft de volgende omschrijving van zichzelf: 'de eerste en tweede letter van het A.B. nevens de derde en twaalfde zullen zyn naam, zyn geboorte, zyn godsdienst, en zyn verblyf aanwyzen' (deel 2, 2e stuk, p. 244). Het blad bevat verder ondertekende bijdragen van A.A., B.G., H.v.J., J.F., M., M.S., S.M., W.V.D.P en 'heer Amicitias'. In de voorrede wordt gesproken van dichterlijke bijdragen van 'medegenoot Silius Criticus', die recent is overleden. Zijn overlijden wordt genoemd als de belangrijkste reden voor de vertraging van de uitgave: het tijdschrift wilde de lezer zowel 'Rym als Onrym' kunnen bieden, maar Silius Criticus was de enige die in staat was het werk 'met eenige Vaarzen te vercierem' (voorrede, p. *2).
6. *De ontmaskerde waereld* is een spectatoriaal tijdschrift, waarin vertogen van verschillende lengte worden afgewisseld met korte 'samenspraken' en gedichten. De toon is scherp, zeer kritisch en soms wijsgerig. Een substantieel deel van de bijdragen is geschreven vanuit het perspectief van een 'Persiaanschen Filosoof'. Het blad is uitgegeven onder de zinspreuk 'virtutis ergo limaeque' ofwel: omwille van deugd en volmaaktheid. Conform de spectatoriale traditie worden allerlei menselijke zwakheden, zoals eerzucht, eigenliefde, snoeverij en galanterie gehegeld. In genoemde advertentie worden enkele onderwerpen genoemd: 'De Benyding der Schoonheid onder de Vrouwen, en de Onrechtvaardigheyt der Mannen in de schimping op derzelver Zwakheden; De Boertende Waarmond; De Plicht, *Lierzang*; De Adeldom in haar Luister &c.' Daarnaast gaat veel aandacht uit naar de religie. Er wordt kritiek geuit op sektevorming, veinzerij en bijgelovigheid. Het blindelings volgen van religieuze leiders is uit den boze. Ook het politiek gevoelige onderwerp 'erfopvolging' komt op satirische wijze aan bod.
7. Blijkens de voorrede van deel 2 is er sprake van een titelwijziging geweest. Het blad heette eerst *Tydkortende berispers*, maar deze titel werd veranderd omdat een algemenere naam wenselijk was (zie lemma *Tydkortende berispers*).
8. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek 1238 H 5, 6 (dl. 1-2); Nijmegen, Universiteitsbibliotheek: OD 776 c 8 (dl. 2).

2. VERSTANDIGE SNAPSTERS (1756)

1. *De verstandige snapsters.*
2. Van dit weekblad zijn twintig afleveringen verschenen; het gebundelde tijdschrift is gedateerd 1756. Het blad kwam elke maandag uit. Het verscheen in Leeuwarden op zaterdag, aldus diverse advertenties in de *Leeuwarder courant* (14, 21 en 28 februari en later in 1756). Wegens een gebrek aan kopers werd het gestaakt, aldus een mededeling van de uitgever in het voorbericht.
3. Het formaat is octavo. De geraadpleegde band bevat een titelpagina, een 'Voorbericht van den Nederlandschen uitgever' (2 pagina's) en 160 doorgenummerde pagina's. Elke aflevering telt 8 pagina's.
4. Titelpagina: 'Te Dordrecht, by Abraham Blussé.' Het colofon vermeldt de namen van 45 boekverkopers waar het blad te verkrijgen is, verspreid over het hele land, onder wie Abraham Ferwerda uit Leeuwarden (zie 2). De prijs bedraagt 'een en een halve stuiver'.
5. De auteur van het Duitse origineel is Johann Christoph GOTTSCHED (1700-1766). Het is niet bekend wie de Nederlandse vertaling vervaardigde. In de eerste aflevering worden de drie (fictieve) oprichtsters van het tijdschrift geïntroduceerd, namelijk 'Calliste', 'Iris' en 'Phyllis'. Beurtelings ondertekenen zij de vertogen. Calliste, die veruit de meeste vertogen voor haar rekening neemt, presenteert zich als een alleenstaande vrouw: zij heeft vijftien jaar geleden vanwege 'een zeker Voorval' de gelofte gedaan nooit meer een man meer te vertrouwen (p. 124). Daarnaast zijn er (fictieve) ingezonden brieven van de hand van Meliorantes, Maria Ignova, Clarice, Dissipatrice, Placida, Modesta van der Linde, Briontes, Eburina en Aretine.
6. Het tijdschrift behoort tot het genre van de spectators en richt zich hoofdzakelijk op een vrouwelijk publiek. Het doel is om de zwakheden en gebreken van vrouwen te behandelen en zo hun gedrag te verbeteren. De vertogen gaan over onderwerpen als overmatige opsmuk, het belang van goede smaak, theaterbezoek en de juiste huwelijkskeuze. Er wordt veelvuldig gepleit voor een betere opvoeding van vrouwen. Een van de afleveringen gaat over de oprichting van een vrouwengenootschap, getiteld 'het Genootschap van de duysche Musen', dat tweewekelijks bijeenkomt en als doel heeft een zuiver gebruik van de moedertaal te bevorderen.
7. Het betreft een vertaling van *Die Vernünfftigen Tadlerinnen* (1725-1726) van Gottsched. De inhoud is aangepast aan het Nederlandse publiek: de Duitse verzen boven ieder vertoog zijn vervangen door Nederlandse en Duitse boeken die aangeprezen worden in de vertogen zijn vervangen door Nederlandse titels.
8. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek: 480 K 30.
10. L. Jensen. 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt'. *Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw*, Hilversum 2001, p. 33, 34, 40, 51, 245.

3. ENGELSCHE SPECTATRICE (1762-1764)

1. *De Engelsche spectatrice of Britsche leermeestresse der zeeden. Na den vyfden druk uit het Engelsch vertaalt.*
2. Op de titelpagina van het eerste deel staat 1762 vermeld; op die van het tweede en derde deel 1763. Dankzij enkele advertenties is de datering preciezer vast te stellen. De eerste twee afleveringen ('stukjes') waren op 5 juni 1762 verkrijgbaar (advertentie *Leeuwarder courant*). De tweede aflevering van deel 3 werd op 8 juni 1764 te koop aangeboden (*Leydse courant*). Elk deel bevat zes afleveringen. Een aantal daarvan werd afzonderlijk besproken in de *Vaderlandsche letteroefeningen* (1763, deel 2, p. 25-30, 226-230, 458-459). In 1775 verscheen een herdruk van alle drie de delen. Het Engelse origineel bestaat uit vier delen; de vertaling van het vierde deel ontbreekt. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat er betalingsachterstanden aan de vertaler waren (Bottinga 1996, p. 76).
3. In octavo. Het eerste deel telt 480, het tweede 484 en het derde 387 doorgenummerde pagina's. Het voorwerk bestaat uit een Franse pagina, een pagina met een titelgravure van C.F. Fritsch (met daarop vier vrouwen die aan een tafel converseren en schrijven) en een titelpagina met een drukkersvignet.
4. De uitgever van zowel de eerste als de tweede druk is J. Kok te Amsterdam. Opmerkelijk is dat de genoemde advertentie in de *Leeuwarder courant* geplaatst is door H.A. de Chalmot. De nrs. 1 en 2 kosten daar samen 14 stuivers. De tweede aflevering van deel 3 moet 6 stuivers opleveren (*Leydse courant*). Enkele decennia later is de prijs volgens het *Naamregister* van Van Abkoude/Arrenberg (1788) f 5 voor 3 delen.
5. De auteur van het Engelse origineel is de schrijfster Eliza HAYWOOD (1693-1756). Het is niet bekend wie de Nederlandse vertaling bezorgde. Bottinga (1996, p. 75-79) betoogt dat de auteur in doopsgezinde kringen gezocht moet worden en wijst Cornelius van ENGELEN (1726-1793) als mogelijke auteur aan.
6. Het blad behoort tot het genre van de spectators en bevat moralistische vertogen. Veel daarvan gaan over de rol van vrouwen in de maatschappij en hun beoogde taken binnen het huwelijk. De auteur maakt zich sterk voor een betere en veelzijdigere opvoeding van meisjes en vrouwen. In het Engelse origineel neemt Haywood stelling tegen het gangbare vrouwbeeld in spectatoriale bladen, zoals *The Spectator* (1711-1714) van Addison en Steele.
7. Het betreft een vertaling van *The Female Spectator* (1744-1746, 4 delen) van Eliza Haywood. In het algemeen wordt het Engelse origineel nauwkeurig gevolgd, maar de vertaler voegt soms ook eigen zinnen, passages en gedichten toe om Haywoods argumenten kracht bij te zetten. De Nederlandse vertaling is daarmee nog emancipatorischer van karakter dan het origineel.
8. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek: OTM OK 62-9576-9578 (uitgave 1762-1763); OTM OK 93-54-55 (uitgave 1775).
10. F. Bottinga, 'Eliza Haywood's *Female Spectator* and its Dutch translation *De Engelsche Spectatrice*', in: S. van Dijk (ed. et al) *I have heard about you. Foreign women's*

writing crossing Dutch border: from Sappho to Selma Lagerlöf, Hilversum 2004, p. 217-224.
– L. Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt'. *Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw*, Hilversum 2001, p. 33, 34, 40, 51, 245. – F. Bottinga, *Tea-Tables and Coffee-Houses. The position of eighteenth-century women in The Spectator, The Female Spectator and in the Dutch translations of these periodicals. A comparative study*, Leiden, ongepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden 1996.

4. RHAPSODIST (1771-1783)

1. *De rhapsodist*.

2. *De rhapsodist* verscheen tussen 1771 en 1783 in zes delen. Elk deel bevat een jaargang van drie afleveringen. De eerste drie jaar verscheen om de vier maanden een nieuwe aflevering; daarna was de verschijningsfrequentie onregelmatig.

3. Het formaat is octavo. Elk deel telt drie afleveringen van wisselende lengte en heeft een verschillend aantal doorgenummerde pagina's (deel 1: 546 p., deel 2: 558 p., deel 3: 558 p., deel 4: 537 p., deel 5: 535 p., deel 6: 520 p.) Het voorwerk van ieder deel bestaat uit een titelpagina en een inhoudsopgave. Het eerste deel bevat daarnaast nog een 'Opdrag des eersten deels van den Rhapsodist, aan den advocaat der vaderlandsche kerke' (door R.).

4. Titelpagina: 'Te Amsterdam, By Pieter Meijer'. Volgens Arrenberg (p. 437) bedroeg de prijs voor zes delen *f* 14:8.

5. In de eerste aflevering verklaart een van de schrijvers van *De rhapsodist* samen met een vriend een 'Maatschappy van Rhapsodisten' te hebben opgericht, die zich zal bezig houden met de uitgave van het tijdschrift. Een ieder wordt uitgenodigd bijdragen te leveren. Bij acceptatie volgt automatisch lidmaatschap van het genootschap.

Wille (p. 160) wijst als mogelijke redacteuren de doopsgezinde predikant Cornelis van ENGELN (1722-1793) en de advocaat Frederik Willem BOERS (1743-1815) aan. Van Engelen leverde veel bijdragen aan *De Rhapsodist*, die hij ondertekende met zijn initialen. Boers zou verantwoordelijk kunnen zijn voor de stukken ondertekend door 'B'.

Andere mogelijke redacteuren zijn Joannes LUBLINK DE JONGE (1736-1816) en de uitgever van het tijdschrift Pieter MEIJER (1718-1781). In een lofrede die C.W. Westerbaen (1817, p. 53) na de dood van Lublink de Jonge voor Felix Meritis opstelde, wordt deze aangewezen genoemd als 'getrouwe medehelper' van Meijer, zowel bij de uitgave van het algemeen-culturele tijdschrift *Algemeene oefenschoole van konsten en wetenschappen* (1763-1782) als *De rhapsodist*. Mogelijk bediende Lublink de Jonge zich van de initialen L. en/of B. (een verwijzing naar het pseudoniem Batavus, dat hij elders gebruikte). Dat ook Meijer een belangrijke rol bij de totstandkoming van *De rhapsodist* speelde, lijkt te worden bevestigd door het gegeven dat er na zijn dood nog slechts drie afleveringen verschenen. Deze hebben bovendien een ander karakter dan de eerdere nummers: ze zijn minder polemisch en gematigder.

Volgens Vieu-Kuik (1956, p. 11) kunnen tal van bijdragen op naam worden gesteld van de schrijfster Betje WOLFF en voerde zij tevens de redactie. Net als *De rhapsodist* bestreed Wolff de orthodoxe standpunten van Barueth, met name in *De veel veranderde Santhorstsche geloofsbelydenis* (1772). Zij zou volgens Vieu-Kuik kunnen hebben samengewerkt met de doopsgezinde predikant Cornelis LOOSJES (1793-1792). Sluitende bewijzen zijn er echter niet. Buijnsters (1979, p. 99) plaatst om die reden vraagtekens bij het auteurschap van Wolff.

Van anderen staat wel vast dat ze aan *De rhapsodist* meewerkten. Behalve voor Van Engelen en Lublink de Jonge geldt dat ook voor Petrus CAMPER (1722-1789), die de redactie toestemming gaf zijn in 1764 gehouden redevoering over de 'oorsprong en kleur der Zwarten' te publiceren (deel 2, p. 373-394). Verder droegen bij de dichter en boekhandelaar Pieter Johannes UYLENBROEK (1748-1808), de Duitse immigrant O.C.F. HOFFHAM (1744-1799), de Amsterdamse verlichte denker Isaac de PINTO (1717-1787) en de koopman Simon de VRIES (1723-1793).

Van de meeste bijdragen zijn de auteurs niet bekend. Deze zijn anoniem of ondertekend met de initialen B., B.H., B.S., B.V., C., D.M., J.D., J.R., K., L., M., M.E.M., M.H., P.F.D.W., R., T.M., U., V., V.D.B. en X. Er zijn ook enkele (fictieve?) auteurs met *speaking names* als Blandus Fecit, Laurentius Orthodoxus, Zelotes Orthodoxus, Sara Laatiwijs, Justus Opregt en Jeroen Kindergek.

6. *De rhapsodist* kan gekarakteriseerd worden als een radicaal verlichtingstijdschrift met een polemisch, vrijzinnig en hekelend karakter. De satirische schrijfstijl was geïnspireerd op de Duitser G.W. Rabener, auteur van *Sammlung satirischer Schriften* (1751-1755). Een Nederlandse vertaling van dit werk was in de jaren 1763-1774 uitgekomen bij de uitgever van *De rhapsodist*, Pieter Meijer.

De titel van het tijdschrift verwijst naar de gevarieerde inhoud: een rhapsodist is een verzamelaar van brokstukken, die niet noodzakelijkerwijs samenhangen. Iedere aflevering bevat een mengeling van vertogen, brieven, informatieve stukken, samenvattingen, verhalen en gedichten. Veel bijdragen zijn vertaald uit het Engels en Frans. Er komen zeer uiteenlopende onderwerpen aan bod, zoals natuurkunde, biologie, wijsbegeerte, theologie, zedekunde, economie, literatuur en geschiedenis.

Het polemische karakter komt vooral tot uitdrukking in de houding ten aanzien van het geloof. *De rhapsodist* propageerde een rekkelijke houding en beschouwde de orthodoxie als een van de grootste bedreigingen voor de maatschappij. Het blad richtte zijn pijlen in het bijzonder op de rechtzinnige predikanten Petrus Hofstede (1716-1803) en Johannes Barueth (1708-1782).

Hofstede was een van de hoofdrolspelers in de zogenaamde Socratische oorlog, waarin getwist werd over de vraag of deugdzaame heidenen zalig konden worden. In *De rhapsodist* wordt hij spottend 'Dr. Schoonpraat', professor honorarius' en 'non-ens' genoemd. Barueth nam het op voor zijn geestverwant in *De advocaet der vaderlandsche kerk* (1771-1772) en karakteriseerde *De rhapsodist* als een gevaarlijk en verwerpelijk tijdschrift. *De rhapsodist* haalde op zijn beurt fel uit naar zijn 'bittre Tegenschryver' en pleitte voor een verlichte en tolerante samenleving, waarin de kritische rede als enige richtsnoer zou gelden voor het denken over religieuze vraagstukken.

Het doel van *De rhapsodist* was geenszins om ongeloof te verspreiden, integendeel, maar om de dogmatische houding van orthodoxe gelovigen te bekritisieren. Engelse verlichte denkers fungeerden daarbij als voorbeeld. Zo werd een bijdrage van Joseph Priestley (1733-1804) geplaatst, die waarschuwde tegen de gevaren van religieus fundamentalisme. Ook werd lovend geschreven over een nieuwe Engelse preekmethode. De Groningse theoloog Paulus Chevallier (1722-1795), die deze vrijere preekmethode hier te lande toepaste, kreeg veel lof toegezwaaid. Er was ook ruime aandacht aan de natuurwetenschappen. Het perspectief was dat van de fysicotheologie: een nauwkeurige bestudering van de natuur en haar wetmatigheden zou leiden tot meer kennis van God en een bewijs leveren voor Zijn bestaan. Er werden onder meer uittreksels en samenvattingen geplaatst van het werk van Newton, Bazin en Buffon.

Opvallend is de ambigue houding naar verlichte schrijvers als Rousseau en Voltaire. Enerzijds werd hun levensloop op een positieve manier beschreven en was er veel waardering voor hun werk, anderzijds werd expliciet gewaarschuwd tegen de verderfelijke invloed die van hun geschriften kon uitgaan, omdat ze tot goddeloosheid en zedeloosheid zouden kunnen aanzetten. *De rhapsodist* raakte in tal van polemieken verzeild. Zo werd kritiek geuit in een (niet nader getraceerde) periodiek, getiteld *Maandelyksche byekorff* (1771). Dat valt op te maken uit een pamflet van een zekere Jeremias Christiaansz, die in reactie daarop de standpunten van *De rhapsodist* verdedigde. Christiaansz kreeg vervolgens de volle laag in *De advocaet der vaderlandsche kerk* van Barueth. De vrijzinnige houding en onorthodoxe standpunten van *De rhapsodist* werden ook gehemeld in het blad *Bijdragen tot den Rhapsodist* (1774-1775). De anonieme auteur was kritisch over het correspondentiebeleid van Meijer en haalde hard uit naar

Cornelis van Engelen. Door *De Nederlandsche bibliotheek* (1774-1780), het orgaan van orthodoxgezinden als Petrus Hofstede en Johannes Habbema, werd dit laatste satirische geschrift met open armen ontvangen (1775, deel 3, p. 181-184, 574-580).

7. In de eerste aflevering wordt het (eveneens door Meijer uitgegeven) algemeen-culturele tijdschrift *Algemeene oefenschoole van konsten en wetenschappen* als een negatief voorbeeld genoemd. Dit blad bestond volgens de schrijvers van *De rhapsodist* uit louter 'advertissemten', terwijl zij een meer gevarieerde inhoud voorstonden. *De rhapsodist* werd nagevolgd door *De Rotterdamsche rhapsodist* (1776) en vertolkte eveneens verlichte standpunten op het gebied van de moraal en de religie. Van deze navolger verscheen slechts een aflevering. Satirisch van karakter was de *Naamlooziāna* (1772) van de broodschrijver Nicolaas Hoefnagel (1735-1784). Zowel de opzet als de inhoud van *De rhapsodist* werden daarin gepersifleerd.

8. Nijmegen, Universiteitsbibliotheek: OD Tz c 18604

9. Brief van Jeremias Christiaansz, *Lid der Hervormde Kerke, aan de stichters des Maandelykschen byekorfs, wegens zeker daarin geplaatst stukje, genaamd: Bedenkingen over den Rhapsodist*, Amsterdam [1771]. – [J. Barueth], *De advocaet der vaderlandsche kerk [...]*, Amsterdam 1771-1772, deel 1, p. 80-114. – C.W. Westerbaen, *Lofrede op Joannes Lublink, den jongen*, Amsterdam 1817.

10. L. Jensen, 'Rhapsodist, De (1771-83)', In: *The Dictionary of seventeenth and eighteenth-century Dutch philosophers*, ed. W. van Bunge, H. Krop, B. Leeuwenburgh et al., London 2003, p. 837-840. – J. Wille, *De literator R.M. van Goens en zijn kring. Studiën over de achttiende eeuw*, ed. P. van der Vliet, Amsterdam 1993, deel 2, p. 159-175. – O.C.F. Hoffham, *Proeve van slaapdichten*, ed. J. de Man, Leiden 1992, p. 9, 11, 29. – C. de Haan en L. de Kruiif, *Van excentrische bollen en een kwaadaartig meteorum. Een karakteristiek van het tijdschrift 'De Rhapsodist (1771-1783)*, ongepubliceerde doctoraalscriptie, Amsterdam 1988. – P.J. Buijnsters, *Bibliografie der geschriften van en over Betje Wolff en Aagje Deken*, Utrecht 1979. – H.J. Vieu-Kuik, *Anonieme geschriften van Betje Wolff in het tijdschrift 'De Rhapsodist' (1770-1772)*, Groningen 1956. – J. Hartog, *De spectatoriale geschriften van 1741-1800*, Utrecht 1890 (2^e druk), p. 29-31, 51-54.

5. ONDERZOEKER (1768-1772)

1. *De onderzoeker*.

2. De eerste aflevering verscheen op 1 november 1768, de laatste (nr. 208) op 19 oktober 1772. Het kwam iedere maandag uit. De totale uitgave omvat 4 delen; het eerste deel is gedateerd 1769, het laatste 1772.

Het blad werd direct aansluitend voortgezet door *De opmerker*, waarvan de eerste aflevering op 26 oktober 1772 en de laatste op 12 oktober 1778 verscheen. Beide tijdschriften, *De onderzoeker* en *De opmerker* moeten als één geheel worden beschouwd (over de naamswisseling zie 6).

3. Het formaat is octavo. De afleveringen tellen 8 pagina's; het geheel is doorgenummerd. Elk deel bevat een titelpagina en een inhoudsopgave.

4. Op het titelblad wordt geen plaats van uitgave of uitgever vermeld. Arrenberg noemt in zijn *Naamregister* (1788) J. van Schoonhoven te Utrecht als degene die het kopijrecht bezit. De prijs van de vier delen bedraagt dan f 15:12 (p. 387). Zwaneveld (1986) betoogt op grond van het fonds van Van Schoonhoven en de vele aanbevelingen voor diens werken dat hij de uitgever van *De onderzoeker* was. Van Schoonhoven wordt als tweede in de lijst van negentien verkooppunten van *De onderzoeker* genoemd. De eerste is G. de Groot en Zoon te Amsterdam.

Volgens de *Leydse courant* van 9 november 1768, waar voor nummer 1 wordt geadverteerd, kost iedere aflevering 1½ stuiver. De prijs van *De onderzoeker* is volgens *Boekzaal der geleerde wereld* uit 1769 en 1770 f 3:18 per deel (p. 597 resp. p. 711).

5. De (anonieme) auteur van *De onderzoeker* presenteert zich als een oudere, ongehuwde en rentenenerende man. Hij meldt dat hij geboren is te Amsterdam in het jaar van de Vrede van Utrecht (1713) en dat hij is opgeleid tot advocaat. De auteur van *De opmerker* omschrijft zich als het jongere broertje van *De onderzoeker*. In de laatste aflevering van *De opmerker* meldt hij dat de in totaal tien delen van *De onderzoeker* en *De opmerker* het werk zijn van een en dezelfde persoon.

Jongenelen (1991) wijst Johannes PETSCH (1720-1795) als de redacteur van *De onderzoeker* en *De opmerker* aan. Zijn intellectuele profiel past goed bij de anti-orthodoxe en verlichte inhoud van beide bladen. Petsch werkte vanaf 1745 als predikant bij de hernhutterse gemeente in Zeist en vestigde zich na zijn ontslag in 1752 als ambteloos burger in IJsselstein. Daar ontwikkelde hij zich tot een vurig pleitbezorger van het leibniziaans wolffianisme. In *De onderzoeker* en *De opmerker* zijn bovendien verwijzingen te vinden naar vertalingen van Petsch uit het werk van Mendelssohn, Töllner en Spalding. Ook stemt Petsch' kritiek op Allard Hulshoffs theorie van het morele gevoel overeen met andere publicaties van Petsch die bij Van Schoonhoven werden uitgegeven. De controverse rondom het boek *De orde des heils* (1774) van de hervormde predikant David Kleman vormt eveneens aanknopingspunt. In een reeks van twaalf vertogen verdedigde *De opmerker* diens opvattingen over religieuze tolerantie en dat deed Petsch ook in een aantal anoniem uitgegeven pamfletten bij Van Schoonhoven.

Waarschijnlijk werden de meeste bijdragen van *De onderzoeker* en *De opmerker* door Petsch zelf geschreven. Daarnaast zijn de namen van drie medewerkers bekend: de Amsterdamse koopman en dichter Hendrik RIEMSNIJDER (1744-1825), die enkele gedichten en een prozavertaling leverde, de theoloog en dichter Willem Emmerij de PERPONCHER (1741-1819), auteur van een vertaald fragment uit Plato's *Republica*, en de rechtsgeleerde Abraham

PERRENOT (1726-1784), die zeer waarschijnlijk onder het pseudoniem ‘Arnobius Philomusus’ een dichtstuk bijdroeg.

Verder zijn er veel (fictieve) ingezonden brieven, waarvan sommige ondertekend zijn met speaking names, zoals Pieter de Slok en Probus Simplex.

6. *De onderzoeker* en *De opmerker* kunnen getypeerd worden als een spectatoriaal tijdschrift met een christelijk-verlicht karakter. Er komen allerlei typisch spectatoriale thema's aan bod, zoals de opvoeding, de liefde, de mode en het menselijke gedrag. *De onderzoeker* en *De opmerker* wijken echter van andere spectatoriale geschriften af door het hoge gehalte aan wijsgerige beschouwingen: er staan veel doorwrochte, theoretische verhandelingen in over de kenleer en ethiek. De schrijver verontschuldigde zich met regelmaat voor het hoge abstractieniveau en zocht naar de juiste middenweg, zodat ook een breder publiek zich aangesproken zou kunnen voelen. De naamverandering van *De onderzoeker* naar *De opmerker* werd ook met dat argument verklaard: de strikt wijsgerige benadering zou worden losgelaten ten gunste van een meer praktische invalshoek. Dat gebeurde maar ten dele en in het laatste nummer erkende de schrijver dan ook dat het vooral de ‘lieden van een wysgeerigen geest’ waren die hij had willen behagen.

De onderzoeker en *De opmerker* stonden een tolerante houding voor in religieuze zaken. Zo koos de schrijver in de zogeheten Socratische oorlog (1769-1770) voor de zijde van de tolerantanten, die meenden dat ook heidenen naar de hemel konden gaan. Hij maakte een onderscheid tussen een ‘natuurlijke’ en een ‘christelijke’ ethiek en meende dat ook mensen van andere gezindten een deugdzaam leven konden leiden. De tolerante houding blijkt tevens uit het feit dat *De onderzoeker* en *De opmerker* een voorstander waren van persvrijheid. Atheïstische boeken moesten niet verboden worden, ook al konden deze schadelijk zijn. Pornografische en spotschriften daarentegen mochten wel gecensureerd worden.

In *De onderzoeker* en *De opmerker* zijn verder verlichte standpunten over wonderen te vinden. De schrijver was van mening dat wonderen en bovennatuurlijk ingrijpen weliswaar ooit hadden plaatsgevonden, maar dat ze tot het verleden behoorden. Er was geen reden om aan te nemen dat God nog altijd in zijn perfecte creatie ingreep. Rampen, zoals de rundveesterfte van 1769, moesten dan ook niet als een straf van God gezien worden. Hij beriep zich voor dit standpunt op *La palingénésie philosophique* (1770) van de Zwitserse natuurwetenschapper Charles Bonnet. Bonnet gold ook als richtsnoer voor de kentheorie, met name diens *Essai analytique sur les facultés de l'âme* (1760), waarin de fysiologische eigenschappen van het zenuwstelsel een belangrijke rol speelden.

In *De onderzoeker* en *De opmerker* nam ethiek de belangrijkste plaats in. De auteur pleitte voor een ‘zedekunde’ die gebaseerd was op het verstand en nam stelling tegen denkers die van mening waren dat morele beslissingen in laatste instantie gebaseerd waren op ‘het zedelijke gevoel’, zoals Shaftesbury, Hutcheson, Hume en de Nederlandse vertolker van hun ideeën, Allard Hulshoff. Deze verstandelijke benadering van de moraal paste bij een optimistische visie op de mens, die zich zou kunnen vervolmaken door zijn denkvermogens te ontwikkelen. *De onderzoeker* en *De opmerker* waren ook overtuigd van de volmaaktheid van de eigen tijd: geen andere eeuw had zoveel vooruitgang op het terrein van de kunsten, wetenschappen en wijsbegeerte laten zien.

Negatieve tendensen, zoals het groeiende ongelooft, waren er echter ook. Juist de wijsbegeerte werd in staat geacht het ongelooft te bestrijden en daarom moest een helder onderscheid worden gemaakt tussen goede en slechte filosofen. Tot het rijtje verwerpelijke denkers behoorden sceptici en vrijdenkers als Pyrrho, Ocellus, Lucanus, Lucretius, Shaftesbury, Hume, Spinoza, Berkely, Hobbes, Lamettrie, Rousseau en Voltaire. Positief gewaardeerd werden Descartes, Locke, Newton, Mendelssohn, Haller, Wolff, Bonnet, Reid en, vooral,

Leibniz. Zijn idee dat de mens in de beste van alle mogelijke werelden leefde, werd keer op keer herhaald.

7. *De onderzoeker* (deel 1, p. 39; deel 2, p. 409-410) en *De opmerker* (voorbericht p. 1) plaatsen zich in de traditie van een reeks andere specatoriale tijdschriften, zoals *De denker* (1764), *De filosoof* (1766), *De philantroop* (1756-1762) en *De zeedemeester der kerkelyken* (1750-1752).

De opmerker wordt verschillende malen geciteerd en geparafraseerd in het blad *De borger* (1778-1780), dat eveneens door Van Schoonhoven werd uitgegeven.

8. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek: Z 633: 1-4.

10. L. Jensen, 'Onderzoeker, De (1766-72) / De opmerker (1772-8)', in: *The Dictionary of seventeenth and eighteenth-century Dutch philosophers*, ed. W. van Bunge, H. Krop, B. Leeuwenburgh et al., London 2003, p. 749-752. – T. Jongenelen, 'Een optimistische dinosaurus. Johannes Petsch als spectatorschrijver', in: *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland 2* (1991), p. 49-69. – A.M. Zwaneveld, 'De opmerker / onderzoeker als geestverwant van Rijklof Michael van Goens', in: *De achttiende eeuw 18* (1986), p. 51-64.

6. OPMERKER (1772-1778)

1. *De opmerker.*

Het betreft een voortzetting van *De onderzoeker* (1768-1772). Zie dit lemma voor meer gegevens.

2. Het eerste nummer verschijnt op maandag 26 oktober 1772, het laatste (nr. 312) op maandag 12 oktober 1778. Het blad komt wekelijks uit. De afleveringen zijn gebundeld in zes delen. Het eerste is gedateerd 1772-1773, het laatste 1778.

3. Het formaat is octavo. De aflevering tellen 8 pagina's; het geheel is doorgenummerd. Elk deel bevat een titelpagina en een inhoudsopgave. Het eerste deel bevat bovendien een afzonderlijk gepagineerd 'Berigt aangaande een wekelysch zedenkundig blad, genaamd De Opmerker'.

4. De titelpagina vermeldt geen plaats van uitgave en geen uitgever. De prijs bedraagt 1½ stuiver per aflevering. Volgens het *Naamregister* van Arrenberg in 1788 was de prijs voor zes delen 23 gulden. Uitgever J. van Schoonhoven te Utrecht, die in het colofon als zestiende in de lijst van 47 verkooppunten wordt genoemd, had volgens Arrenberg het kopijrecht (p. 390).

8. Nijmegen, Universiteitsbibliotheek: OD 1171 c 37.

7. NAAMLOOZIANA (1772)

1. *De naamlooziana, of vertoog zonder naam, over vraagen zonder vinding. Zynde iets over alles, getrokken uit de aantekeningen van ymand, gemaakt op elk, en toepaslyk op niets; voorgegaan door een opdracht aan niemand. Met ongelooflyke moeite en kosten byëengeschraapt, gecorrigeert en gereviseert door het genootschap van de zevenstar, gezegd het naamlooze twee-stuivers collegie.*

2. Er verschenen in totaal 29 afleveringen; het blad verscheen tussen maart en september 1772 en kwam elke maandag uit.

3. In octavo. Iedere aflevering telt 16 pagina's. De eerste vier afleveringen zijn doorgenummerd in romeinse cijfers (tot en met LXIV), de afleveringen 5-29 in arabische cijfers (1-400). Op de titelpagina staat behalve de volledige titel, plaats en jaar van de uitgave ook een gedicht, ondertekend door Foppe Foppensz., in *Laudib. merdoe*. Er zijn drie gegraveerde platen, waaronder 'Steene Roeland' door C. Philips Jacobz.

4. Titelpagina: 'Te Amsterdam, by C. Philips J.Z. Boek- en Konsthandelaar op den Nieuwendyk, by de Kolksteeg.'
Iedere aflevering kost twee stuivers, aldus het vers op het titelblad en de mededeling op p. LV.

5. Het tijdschrift is een uitgave van het (vermoedelijk fictieve) genootschap 'De Zevenstar, gezegd Het Naamlooze Twee Stuivers Collegie'. Dit genootschap komt iedere zondag bijeen, is gevestigd in Amsterdam en telt zeven leden, waarvan een de president is. Tezamen vormen zij 'een Universiteit in Miniatuur' (p. LIV). De vertogen worden beurtelings door een ander lid van het genootschap geschreven (A tot en met F).

De eerste veertien nummers werden geschreven door Willem Ockers (1741-1782). Deze stopte ermee omdat hij meer geld kon verdienen met pamfletten over de schouwburgbrand. Daarna nam zijn concurrent Nicolaas Hoefnagel (1735-1784) het over. Dit was tegen het zere been van van Ockers, die bij een concurrerende boekverkoper, A. Hupkes, een eigen serie (nrs. 15-19) uitgaf.

Ockers en Hoefnagel waren beiden zeer productieve broodschrijvers. De eerste publiceerde – meestal anoniem – vele gelegenheidsgedichten, pamfletten, tijdschriftartikelen en vertalingen schreef (Jongenelen 1994, 86). Ook Hoefnagel heeft een omvangrijk en gevarieerd oeuvre opgebouwd, waaronder romans, toneelstukken en politieke schotschriften. Hij redigeerde ook verschillende spectatoriale tijdschriften, waaronder *Neerlandsch echo* (1770-1771), *Nederlandsche overweeger* (1771-1772) en *Reizende Haagsche advocaat* (1774). Zijn geschriften kenmerken zich door een sterk persoonlijk gekleurde, hekelende stijl (Hanou 1972-1973, Hanou 1973).

6. *De naamlooziana* is een spectatoriaal tijdschrift met een uitgesproken satirisch karakter. De stijl, die onder andere is geïnspireerd op de Duitse schrijver G.W. Rabener, is springerig en associatief: sommige vertogen zijn een aaneenrijging van korte anekdotes. De eerste vier afleveringen, waarin programma en opzet van het tijdschrift worden uiteengezet, zijn gevuld met lege beloftes: het blad belooft 'iets over alles' en 'aantekeningen op elk' die 'toepaslyk zijn op niets' te bieden. De titel is gekozen uit modieuze overwegingen en om persoonlijke laster te voorkomen.

De andere afleveringen (5 tot en met 29) hebben een inhoudelijker karakter: er worden typisch spectatoriale thema's behandeld, zoals deugdzaam gedrag, de mode en de kwakzalverij. De schrijver(s) richt(en) zich tegen opgeklopte geleerdheid en iedere vorm van

bijgeloof; tegen alle heilige huisjes wordt aangeschopt. In de ‘Socratische oorlog’ kiest *De naamlooziana* partij voor degenen die vinden dat ook deugdzaam heidenen zalig kunnen worden. Verder is er een lovende bijdrage over Vondel. Ook het afbranden van de Amsterdamse Schouwburg op 11 mei 1772 krijgt veel aandacht.

7. Het Haarlemse antiquariaat Van der Steur maakt in juli 2010 melding van een afwijkend exemplaar dat niet in de STCN of NCC is beschreven: ‘De serie over de brand in de Amsterdamse schouwburg is hier met twee afleveringen uitgebreid, er zijn drie afleveringen over de voor- en nadelen van het landleven toegevoegd en één met de titel “Is ’er verwagting ter afschaffing van den Alkoran”. Deze zes afleveringen hebben een eigen paginering. Eén aflevering ontbreekt: het V-katern waarin het beeldje “Steene Roeland” ter sprake komt. Het bijbehorende plaatje is wél ingevoegd, maar in een katern over de mode (V**), dat praktisch helemaal over al dan niet bedekte vrouwenborsten gaat.’

De naamlooziana is een satirische navolging van *De rhapsodist* (1771-1783). Behalve uit de expliciete verwijzingen blijkt dat ook uit de inhoud van de eerste vier afleveringen, waarin op vergelijkbare wijze het reglement van het genootschap dat verantwoordelijk is voor de uitgave van het tijdschrift, wordt toegelicht.

8. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek: OTM: OK 06-822.

9. *Brief van Niekolaas Hoefnagel aan de voornam Noort-Hollandsche heer, of de ontmaskerde Willem Ockers. Een voorlang bekende profanist* (Amsterdam z.j.)

10. A.J. Hanou, ‘Een 18^e-eeuws broodschrjver: Nicolaas François Hoefnagel (1735-84)’, in: *Spektator* 2 (1972-73), p. 62-81; A.J. Hanou, ‘Bibliografie Nicolaas Hoefnagel (1735-1784) I’, in: *Documentatieblad Werkgroep De achttiende eeuw* (januari 1973), nr. 18, p. 21-43; Ton Jongenelen, ‘De Socratische Oorlog (1768-1769). Een terreinverkenning op de linkerflank van de Nederlandse Verlichting’. In: *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland* 5 (1994), nr. ½, 77-91.

8. ALGEMEENE OEFFENSCHOOL DER VROUWEN (1784-1785)

1. *Algemeene oeffenschool der vrouwen. Door een genootschap van voornaame vrouwen in Duitschland: uit het Hoogduitsch overgebracht, en ten gebruik der Nederlandsche jufferschap geschikt.*
2. Er zijn drie delen verschenen in de jaren 1784-1785. De *Leeuwarder courant* adverteerde op 20 november 1784 voor de tweede aflevering ('stuk') van deel 1 en sprak van een 'maandwerk'. In 1788 verscheen een herdruk.
3. In duodecimo. De eerste twee delen beslaan samen 348 pagina's, blijkens een recensie in *Vaderlandsche letteroefeningen* (1785, deel 1, 89-91). De tweede druk uit 1788 telt 662 pagina's, blijkens een recensie in de *Vaderlandsche bibliotheek van wetenschap, kunst en smaak* (1789, p. 598-599).
4. Het blad is uitgegeven te Amsterdam bij J. de Jongh. Het eerste stuk van deel 1 kostte dertien stuivers, het tweede stuk veertien stuivers (*Leeuwarder courant*, 20 november 1784). Voor de drie delen uit 1785 moest volgens Arrenberg (1788, p. 16) *f* 2 worden betaald. In 1788 verscheen een tweede druk in twee delen bij J.B. Elwe te Amsterdam. Voor deze uitgave betaalde men *f* 1:16, aldus de hierboven genoemde bespreking in de *Vaderlandsche bibliotheek*.
5. De auteur is Maria Geertruid de Cambon-van der WERKEN (1734-na 1796). Deze prinsgezinde schrijfster bouwde een veelzijdig oeuvre op. Ze schreef onder meer voor de Haagse schouwburg en was (honorair) lid van verschillende genootschappen. Ze verwierf vooral bekendheid met haar pedagogische romans, waaronder *De kleine Grandisson of de gehoorzame zoon* (1782).
6. De *Algemeene oeffenschool der vrouwen* was een Nederlandse bewerking van een Duits vrouwentijdschrift, getiteld *Damen-Journal, von einer Damen-Gesellschaft* (1784-1785) van Franz Rudolf Grossing. De Cambon-van der Werken had de inhoud aangepast aan het Nederlandse publiek. De inhoud is te reconstrueren dankzij genoemde recensie uit de *Vaderlandsche letteroefeningen*. Het tijdschrift telde achttien vaste rubrieken. Achtereenvolgens kwamen aan bod de 'Dichtkunst', 'Briefwisseling', 'Romans', 'Opvoeding', 'Weetenschappen', 'Kunsten', 'Uitvindingen', 'Geneeskunst', 'Levensbeschrijvingen', 'Karakters', 'Zedekunde', 'Parnas', 'Bibliotheek', 'Waereld', 'Tooneelkunst', 'Merkwaardigheden', 'Nieuwstydingen' en 'Mengelwerk'. Het tijdschrift had als doel het 'Nederlandse Jufferschap' 'nutte en aangename kundigheden in te boezemen'.
8. Geen exemplaar bekend.
10. L. Jensen. 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt'. *Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw*, Hilversum 2001, p. 11, 40-42, 52, 91, 245, 262.

9. DAMES-POST (1785)

1. *De dames-post. Behelzende: enige zeldzaame gebeurtenissen, zedelyke vertoogen en verhaalen, nuttige berichten, zedekundige brieven en aanmerkingen, fraaije dichtstukjes, enz. Byëen verzameld in zes-en-twintig weekbladen.*
2. Het blad verscheen wekelijks; het eerste nummer kwam uit op 12 januari 1785, het laatste op 7 juli 1785 (26 nrs.).
3. Iedere aflevering beslaat 4 pagina's in octavo.
4. Het blad verscheen 'Te Amsterdam bij Johannes Weppelman'. Iedere aflevering kostte 1½ stuiver. Het blad was behalve in Amsterdam ook verkrijgbaar bij boekverkopers in Arnhem, Dordrecht, Gouda, Haarlem, Den Haag, Leiden, Rotterdam en Utrecht. Het aantal verkooppunten neemt in de loop van het jaar af.
5. Dat het blad een mannelijke redacteur had, blijkt uit de aanhef van lezersbrieven met 'myn Heer'.
6. *De dames-post* is een van de eerste oorspronkelijk Nederlandstalige vrouwentijdschriften. Elke aflevering bestaat uit twee rubrieken: 'nieuwsbrieven' en 'mengelstukken'. De eerstgenoemde rubriek bevat korte berichten, die vaak een sensationeel karakter hebben. Al het nieuws heeft betrekking op het buitenland; slechts een maal is er een binnenlands bericht opgenomen over een brand die in de Grote of Jacobijnerkerk te Leeuwarden heeft gewoed. Politiek nieuws wordt met het oog op de vrouwelijke doelgroep vermeden, want het blad is 'met vermyding van alle staatzaken, alléén tot nut en vermaak der Sexe [...] ingerigt' (nr. 6, 16 februari 1785). De rubriek 'mengelwerk' bevat verhalen, gedichten, spreuken en lezersbrieven. Er is veel aandacht voor de liefde en het huwelijk. Langere bijdragen betreffen een 'Indiaansche liefdesgeschiedenis', een uit het Engels vertaald vervolgv verhaal over de gravin van Salisbury en koning Eduard III en een moraliserende briefwisseling tussen een Amsterdamse dame en haar vriendin op de Veluwe. De mondaine, weelderige levensstijl van de Amsterdamse wordt daarin gecontrasteerd met het eenvoudige, godvruchtige bestaan van de Veluwse. Laatstgenoemde tekst werd vijftien jaar eerder in het weekblad *De denker* (1763-1774) gepubliceerd. Het blad kenmerkt zich ook door een zekere 'gout exotique', getuige de aandacht voor oriëntaalse elementen in de berichtgeving en de vertellingen. Of er behalve de gelijkkluidende titel een relatie is met *The Lady's Post* (1700), verdient nader onderzoek.
8. Leiden, Universiteitsbibliotheek: 1116 A 28.
10. L. Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijkse sekse geschikt'. *Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw*, Hilversum 2010, p. 9, 11, 26, 28, 40, 41, 43, 45, 52, 195, 245. – L. Jensen, "'Alleen tot nut en vermaak der Sexe ingerigt'". Een verkenning van *De Dames-post* (1785)', in: *Ts. Tijdschrift voor tijdschriftstudies* (1998) 3, p. 21-26.

10. GESCHENK VOOR DE JUFFROUWEN (1792-1793)

1. *Geschenk voor de juffrouwen.*
2. Er zijn twee afleveringen verschenen. De eerste wordt door Saakes in zijn *Naamlijst* van juni 1792 aangekondigd (p. 222), de tweede in maart 1793 (p. 296). In 1810 verscheen een herdruk van beide delen.
3. Het formaat is duodecimo. De eerste aflevering telt 111 genummerde pagina's, de tweede 136. Beide afleveringen hebben een zelfde titelpagina met een prent, waarop een spiegel is te zien, die met lauwertakken is versierd en waarop twee engelen zitten. De eerste aflevering bevat daarnaast een 'Opdragt aan de Nederlandsche juffrouwen', ondertekend door 'De schrijvers' en gevolgd door een motto: 'Wetgevers en Wijsgeeren, welke voor het geluk van het menschdom arbeiden, behoren inzonderheid voor de schone Sekse en voor de Jeugd zorg te dragen. J. Iselin, *Geschiedenis der Menschheid*, III. Boek 12. hoofdstuk.' De tweede aflevering bevat behalve de titelpagina een 'Voorrede aan de Nederlandsche juffrouwen', eveneens ondertekend door 'De schrijvers'.
4. De uitgever is H. de Haas te Dordrecht. De prijs was 18 stuivers per aflevering en f 1:8 voor beide delen. De herdruk verscheen bij F. Boekee te Dordrecht.
5. Blijkens de aanhef van de ingezonden brieven in het tweede deel ('Myn Heeren') gaat het om mannelijke auteurs. Lezeressen, zowel de ongehuwde als gehuwde, worden actief uitgenodigd om zelf bijdragen aan het blad te leveren, op grond van het argument dat vrouwen even geschikt zijn om te schrijven als mannen.
6. Het blad richt zich tot 'de Nederlandsche juffrouwen' zonder 'onderscheid van rang of geboorte' (nr. 1, p. IV). Het wil de algemene kennis van huwbare meisjes vergroten, opdat zij later hun kinderen tot 'nuttige burgers en burgeressen' kunnen opvoeden (nr. 2, p. V). Elke aflevering bevat achtereenvolgens vijf rubrieken: 'aardrijkskunde', 'huishoudkunde', 'historiekunde', 'zedekunde' en 'mengelwerk'. In de rubrieken 'aardrijkskunde' en 'historiekunde' worden geografische en historische onderwerpen behandeld, veelal in de dialoogvorm. In de afdeling 'huishoudkunde' komen allerlei praktische zaken aan bod, zoals het verwijderen van vlekken of het maken van limonade. De 'zedekunde' bevat moralistische vertogen, bijvoorbeeld over 'de plichten van eene goede huishoudster'. Het 'mengelwerk' bestaat uit anekdotes, gedichten, ingezonden brieven en een zangstuk. Er worden ook concrete leesadviezen gegeven in een bijdrage getiteld 'Bibliotheek voor de juffrouwen'.
8. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek: 1087 H 15 (editie (1792-1793); Amsterdam, Universiteitsbibliotheek: 680 H 10 (editie 1810).
10. L. Jensen. *'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt'*. *Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw*, Hilversum 2001, p. 40, 41, 43-46, 52, 91, 246. – P.J. Buijnsters en L. Buijnsters-Smets, *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken 1700-1800*, Zwolle 1997, p. 284. – M. Rietveld-van Wingerden, *Jeugdtijdschriften in Nederland en Vlaanderen 1757-1942*, Leiden 1995, p. 25-26.

11. AMSTELDAMSCHEN NATIONALE SCHOUWBURG (1795)

1. *De Amsteldamsche nationale schouwburg.*
2. Er zijn 6 afleveringen bekend, die alle in de tweede helft van 1795 zijn verschenen. Blijkens de openingsaflevering was de redacteur van plan wekelijks een nummer uit te geven, maar de verschijningsfrequentie was zeer onregelmatig. Van de laatste 5 afleveringen valt een verschijningsdatum post quem te reconstrueren op grond van de besproken toneelopvoeringen. De tweede en derde aflevering moeten zijn verschenen na 12 september, de vierde na 19 oktober, de vijfde na 27 oktober en de zesde 12 december.
3. Elke aflevering telt 8 pagina's in octavo.
4. Onder aan elke aflevering: 'Te Amsteldam, by Pieter Johannes Uylenbroek, in de Nes.'
5. Schotel en Van Doorninck noemen beiden als redacteurs Pieter Johannes Uylenbroek (1748-1808), Hendrik Ogelwight jr (1764-1841), Cornelis Loots (1764-1834), Jan Gerard Doornik (ca. 1765-1807) en Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Van Hattum heeft echter op grond van stilistische argumenten aannemelijk gemaakt dat *De Amsteldamsche nationale schouwburg* moet worden toegeschreven aan HELMERS. Eén bijdrage was volgens Van Hattum niet van de hand van Helmers, namelijk een bespreking in de nrs. 2 en 3 (p. 9-26) van een opvoering van Feiths *C. Murcius Cordus* (1795).
6. *De Amsteldamsche nationale schouwburg* was een toneeltijdschrift. De titel verwijst naar de nieuwe naam die de schouwburg had gekregen bij de heropening door het 'Comité Revolutionnair' op 21 januari 1795. Het blad bevat zowel theoretische vertogen als recensies van uitvoeringen in de Amsterdamse schouwburg. Het doel was drieledig: het bevorderen van de goede smaak, het herstellen van het nationale toneel en het verbeteren van de vaderlandse dichtkunst. De bijdragen kenmerken zich door een zakelijke toon: de oordelen gingen altijd gepaard met een grondige, theoretische argumentatie. De kritiek werd gestuurd vanuit een duidelijke programmatische visie: het Frans-classicisme was de norm en de onbetwistbare leidsmannen waren Aristoteles en Corneille, Voltaire en Racine. Kritiek was er op het werk van patriotsgezinde auteurs als Feith en Nomsz. Ook de Duitse schrijver Kotzebue moest het ontgelden. Zijn *Bruder Moritz* (1791, vertaald in 1792 als *Broeder Morits*) werd beschouwd als het meest verwerpelijke toneelstuk dat ooit geschreven was, omdat het zedenbederf zou aanwakkeren. Het schouwburgbestuur werd mede verantwoordelijk gehouden voor het verval van het toneel, omdat het recettes boven de kunst zou laten prevaleren.
8. Amsterdam, Theaterinstituut: SPEC M 22 (fotomechanische herdruk, editie M. van Hattum, 1992).
10. L. Jensen, 'Een mijnenveld vol explosieven. Kritiek in Nederlandse toneeltijdschriften rond 1800', in: *De negentiende eeuw* 34 (2010), 3-25. – M. van Hattum, *Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*, Amsterdam 1996, p. 54-57. – J.F. Helmers, *De Amsteldamsche Nationale Schouwburg*, ed. M. van Hattum, Amstelveen 1992. – G.D.J. Schotel, 'Herinnering aan Jan Fredrik Helmers', in: *Europa* (1858), p. 45-65.-

J.I. van Doorninck, *Vermomde en naamlooze schrijvers opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren*, Leiden 1885, deel 2, p. 504.

12. TOONEELMATIGE ROSKAM (1799)

1. *De tooneelmatige roskam, in één-en-twintig geestige en satyrique vertoogen.* Afzonderlijke afleveringen dragen de titel *De tooneel-matige roskam*.
2. Van dit weekblad verschenen in totaal 21 afleveringen. Het eerste nummer verscheen op 4 maart 1799, het laatste op 22 juli 1799.
3. Elke aflevering bevat 8 pagina's in octavo. Het voorwerk bevat een titelpagina en een inhoudsopgave, getiteld 'Inhoud der vertoogen'. Op de titelpagina en bovenaan iedere afzonderlijke aflevering is een roskam in een lauwerkrans afgebeeld. Het motto op de titelpagina van het gebundelde tijdschrift is van Vondel en luidt 'De werelt is een speeltooneel; elk speelt zyn rol en krygt zyn deel.' Iedere aflevering heeft een eigen motto.
4. Titelpagina: 'Gedrukt voor Rekening van de Redacteurs en te bekomen te Amsteldam, by Hendrik van Kesteren, Boekverkoper.' De prijs is, blijkens een mededeling in het tijdschrift, 1 stuiver per aflevering (nr. 8, 22 april 1799). Over de oplagen en abonnementsvoorwaarden is niets bekend. Er verschenen geen advertenties in het blad.
5. *De tooneelmatige roskam* verschijnt anoniem, maar wordt doorgaans op naam gesteld van de boekverkoper en schrijver Pieter Gerardus WITSEN GEYSBEEK (1774-1833). Sluitende bewijzen voor zijn auteurschap zijn er echter niet. Een problematisch gegeven is dat Witsen Geysbeek Duitse en Franse toneelspelen vertaalde, een praktijk die in *De tooneelmatige roskam* wordt verfoeid. Het is mogelijk dat Witsen Geysbeek – indien hij inderdaad de hoofdschrijver was – door anderen werd bijgestaan. Op de titelpagina en in het tijdschrift zelf wordt namelijk consequent gesproken van meerdere redacteurs. In de openingsaflevering omschrijven de redacteurs zich als 'vrijë, onafhangelijke, ronde Hollanders, Bataaven', die geheel vrijwillig en belangeloos dit werk hebben ondernomen (nr. 1, 4 maart 1799). In een latere aflevering (nr.16, 17 juni 1799) worden zes mogelijke kandidaten voor het auteurschap van *De toneelmatige roskam* genoemd, zonder dat er uitsluitel over hun daadwerkelijke betrokkenheid wordt geven. Doel van deze bijdrage is dan ook om verwarring onder de lezers te zaaien. Behalve Witsen Geysbeek vallen ook de namen van Abraham Louis BARBAZ (1770-1833), Johannes NOMSZ (1738-1803), Pieter PYPERS (1749-1805), Arend FOKKE SIMONSZ (1755-1812) en Cornelis LOOTS (1765-1834). Bij alle kandidaten worden voor- en tegenargumenten opgesomd. Zowel Barbaz als Nomsz waren productieve toneelschrijvers en –critici die zich herhaaldelijk negatief hadden uitgelaten over de invloed van buitenlandse zang- en toneelspelen op het vaderlandse toneel. Pypers, auteur van de succesvolle opera *Zemire en Amore* (1784) was weliswaar een fervent voorstander van zangspelen, maar hij zou het blad uit nijdigheid kunnen hebben opgericht, omdat enkele recente opera's van zijn hand niet op het repertoire van de Amsterdamse schouwburg werden gezet. Fokke Simonsz stond bekend om zijn satirische schrijfstijl. Zijn naam kon bovendien in verband gebracht worden met een lang vervolgverhaal in het tijdschrift, getiteld 'Droom'. Deze bijdrage was ingezonden door een zekere Arend Helicon – een verwijzing naar de satirische droomvertelling *De moderne Helicon* (1792) van Fokke Simonsz. Het is echter

onzeker of Fokke Simonsz werkelijk de auteur van het vervolgverhaal was; het zou even goed door een imitator van Fokke Simonsz geschreven kunnen zijn.

De minst waarschijnlijke kandidaat lijkt Loots te zijn, omdat zijn toneelstukken, waaronder enkele vertalingen van Kotzebue, sterk bekritiseerd werden in *De toneelmatige roskam*. Daar staat tegenover dat zijn naam in verband wordt gebracht met *De arke Noach's* (1799), een tijdschrift waarmee *De tooneelmatige roskam* sterk sympathiseerde.

Of het om een eenmans- of meermanstijdschrift blijft dus onduidelijk. Er zijn ook nog enkele ingezonden brieven die door fictieve personen worden ondertekend, namelijk Govert met de Bult, Medeschrijver Spotgraag en Joan Coenraad van der Plak. De laatste naam verwijst op spottende wijze naar de in het blad verfoeide schrijver en schoolmeester Jan Coenraad Meijer.

6. *De tooneelmatige roskam* was een satirisch toneeltijdschrift. Wekelijks hekelde de redactie het repertoire van de Amsterdamse schouwburg, met als doel om het nationale toneel op een hoger niveau te tillen. Er werd vooral kritiek geleverd op de dominantie van Duitse en Franse zang- en toneelspele; met name Kotzebue en de vertalers van zijn werk moesten het ontgelden. De toon was vlijmscherp, spijkerhard en compromisloos.

In politiek opzicht nam het tijdschrift stelling tegen de steeds verder gaande invloed van de Fransen. De redactie vond dat de revolutiegeest te ver was doorgeslagen en keurde het feit dat de Amsterdamse schouwburg in 1798 een staatsinstelling was geworden af. *De tooneelmatige roskam* richtte haar pijlen met name op het schouwburgbestuur (bestaande uit W.F. Taalman Kip, R.C. van Goens, H. Ogelwight jr. en S. Wiselius) dat zich teveel door geldmotieven zou laten leiden in hun repertoirekeuze.

Minstens zo veel kritiek ging uit naar Jan Coenraad Meijer, de maker van een Nederlandse vertaling van *Die Zauberflöte* (1791) van Mozart. Volgens *De toneelmatige roskam* was dit het verwerpelijkste stuk dat ooit op het toneel vertoond was.

De tooneelmatige roskam ontwierp een ludiek reddingsplan om het nationale toneel te redden. Het stelde voor om belasting te gaan heffen op vertalingen en de vrije entreeplaatsen in de schouwburg en het geld ten goede te laten komen aan 'eerste klaspoëten'.

7. *De toneelmatige roskam* was op het moment van verschijnen het enige tijdschrift dat exclusief gewijd was aan toneel. De redactie beschouwde *De arke Noach's* als een geestverwant. Met regelmaat werd daarin, eveneens op spottende wijze, verslag gedaan van het Amsterdamse schouwburgrepertoire. Toen *De tooneelmatige roskam* werd opgeheven, verwees de redactie haar lezers naar *De arke Noach's*, omdat dit blad hun belangen zou blijven behartigen.

De anticonstitutionele en anti-Franse houding van *De tooneelmatige roskam* werd sterk bekritiseerd in het *Volksblad wegens het Bataafsche bestuur* (1799), dat speciaal opgericht was om meer bekendheid te geven aan overheidsbesluiten. *De toneelmatige roskam* weerlegde de kritische aantijgingen.

8. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek: OTM OK 76-320.

10. L. Jensen, "Ten strijde tegen het 'Kotzebueïsme'. *De Tooneelmatige Roskam*, in één- en-twintig geestige en satyrique vertoogen (1799)", in: *De achttiende eeuw* 45 (2013) 1, 3-33.

13. WEEBLAD ZONDER TYTEL (1801)

1. *Het weekblad zonder tytel.*

2. Van dit blad, dat tweewekelijks uitkwam, zijn zes afleveringen bekend. Ze moeten omstreeks juli-september 1801 zijn verschenen, want het vierde nummer bevat een gedicht op de opening van de Rotterdamse schouwburg op woensdag 19 augustus 1801. Huygens (p. 68) meent ten onrechte dat er acht afleveringen verschenen. Hij citeert uit de 'laatste aflevering'; het citaat blijkt afkomstig uit de zesde aflevering. Voor nr. 6 wordt geadverteerd in de *Rotterdamse courant* van 15 september 1801.

3. Het formaat is octavo en elke aflevering telt 8 pagina's. Op het titelblad van het gebundelde tijdschrift staat een motto van 'De schryvers': 'Wyze aanmerkingen verstrekken wezentlyk ter aankweeking en beschaving der kunsten, mits vrymoedigheid en onpartydigheid derzelve kenmerken zyn.' Het voorwerk bevat een mededeling over de vele vergeefse pogingen die er zijn gedaan om de identiteit van de schrijver(s) van het blad te achterhalen.

4. Titelpagina: 'Te Rotterdam, By J. Hofhout en Zoon. 1801.' Onderaan iedere aflevering staat de prijs vermeld: 'De prijs is: Een en een halve stuiver, *het nummer*'. Tevens vermeld in Saakes 3 (1801), p. 260, 280.

Op 20 oktober 1801 wordt in de *Rotterdamse courant* geadverteerd dat de zes nummers ingenaaid te koop zijn voor 12 stuivers.

5. *Het weekblad zonder tytel* is volgens Huygens (p. 66) 'voor een deel – zo niet geheel' het werk van Hendrik TOLLENS (1780-1856) geweest. Huygens beroept zich op het gegeven dat het werk door de oudst overlevende zoon van Tollens aan de Tollenscollectie van Adrianus Bogaers (1795-1870) werd afgestaan. Ook verwijst Huygens naar Schotel (p. 272, 275), die zonder nadere toelichting Tollens als medewerker van het *Weekblad zonder tytel* opvoert. Tegen het auteurschap van Tollens pleiten twee gegevens, namelijk de mededeling dat een ingezonden brief van Tollens niet wordt geplaatst (nr. 5, p. 40) en een negatieve bespreking van een van zijn gedichten (nr. 3, p. 22). Beide berichten kunnen echter ook een mystificatie zijn.

Huygens (p. 66) wijst ook de acteur-schrijver Marten WESTERMAN (1775-1852) aan als mogelijke medewerker, maar bewijzen zijn er niet. Geen van de bijdragen is namelijk ondertekend. Ook Westerman wordt overigens bekritiseerd in het blad (nr. 6, p. 42).

6. *Het weekblad zonder tytel* is een opiniërend tijdschrift over literatuur, met bijzondere aandacht voor het toneel. Het bemoeit zich niet met politieke gebeurtenissen, maar heeft louter als doel de 'schoone kunst' te bevorderen. Er zijn geen vaste rubrieken en de inhoud is gevarieerd. Vertogen, anekdotes en gedichten worden afgewisseld door korte mededelingen en opmerkingen over opvoeringen in de Rotterdamse schouwburg.

De meeste bijdragen gaan over de eigentijdse vertaalzucht. Goede vertalingen van Frans-classicistische treurspelen zijn volgens *Het weekblad zonder tytel* te verkiezen boven vertalingen van de toneelspelen van Kotzebue en Iffland. Lovende woorden zijn er voor de vertalingen van Nomsz, Doornik, Uylenbroek en Barbaz. Vernietigend luidt het oordeel over Fokke Simonsz en Witsen Geysbeek. Ook de opera's van Pypers moeten het ontgelden. De felle kritiek is opmerkelijk, omdat het tijdschrift stelt dat het zich verre houdt van persoonlijke aanvallen.

Verder brengt het tijdschrift een duidelijke hiërarchie aan in de vaderlandse dichtkunst. Vondel, Poot en Bilderdijk behoren tot de absolute top, op de tweede rang bevinden zich Bellamy, Feith en Helmers.

7. *Het weekblad zonder tytel* zet zich af tegen geschriften met een hekelend karakter en noemt als voorbeelden *De arke Noach's* (1799) en diens opvolger *Sem, Cham en Japhet* (1800). Beide tijdschriften schreven geregeld over de Amsterdamse schouwburg. De redactie van *Het weekblad zonder tytel* wil zich van deze twee bladen onderscheiden door 'lage personeele gispingen en paskwillen' te vermijden (nr.4, p. 28).

8. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek: 70 F 63 [13].

10. L. Jensen, 'Een mijnenveld vol explosieven. Kritiek in Nederlandse toneeltijdschriften rond 1800', in: *De negentiende eeuw* 34 (2010), 3-25. – G.W. Huygens, *Hendrik Tollens. De dichter van de burgerij. Een biografie en tijdsbeeld*, Rotterdam/'s-Gravenhage 1972, p. 66-68. – G.D.J. Schotel, *Tollens en zijn tijd*, Tiel 1860.

14. AMSTELS SCHOUWTOONEEL (1808-1809)

1. *Amstels schouwtooneel*.

Het gebundelde tijdschrift verscheen in twee delen. Op het titelblad van het eerste deel staat: *Amstels schouwtooneel, door A.L. Barbaz. Eerste deel. Van N°. 1 tot N°. 43*. Het titelblad van het tweede deel luidt: *Amstels schouwtooneel, door A.L. Barbaz. Tweede deel. Van N°. 44 tot N°. 86*.

2. Het eerste nummer van dit weekblad verscheen op maandag 4 januari 1808, het laatste op maandag 30 december 1809. Het eerste deel van het gebundelde tijdschrift verscheen in 1808, het tweede in 1809. Het had een regelmatige verschijningsfrequentie en maakte twee jaargangen vol. Er was sprake van een dreigend verbod, maar dit werd afgewend (nr. 24, 15 augustus 1808, p. 217). De auteur staakte na twee jaar bewust zijn onderneming omdat hij het een te zware belasting vond om dagelijks opvoeringen in de schouwburg te bezoeken. Hij wilde zich bovendien weer op andere letterkundige activiteiten kunnen concentreren.

3. Elke aflevering telt 8 pagina's in octavo. Elk deel is doorlopend gepagineerd en elke aflevering is gedateerd. Het voorwerk van beide delen bestaat uit een titelpagina met een prent en een motto. Het motto luidt: 'k Geef kunstverdiensten lof, 'k veroordeel kunstgebreken. De schryver.' De prent toont een bijenkorf omgeven door lauwertakken. Daarop liggen een bazuin, een harp en een kroon. Verder is er per deel een uitgebreide inhoudsopgave.

4. Titelpagina: 'Te Amsteldam, by Willem van Vliet.' Onderaan elke aflevering wordt als verkooppunt vermeld: 'Te Amsteldam, by Willem van Vliet, op den Heiligen Weg, en alöm.' De prijs van het eerste deel was f 3:15 (Saakes 1808, p. 479).

5. De auteur van het tijdschrift was Abraham Louis BARBAZ (1770-1833). Hij was een productief schrijver, die veel toneelstukken uit het Frans vertaalde, onder andere van Voltaire, Racine en Corneille. Hij was patriotsgezind, maar steunde later het bewind van Lodewijk Napoleon. Hij schreef onder meer een allegorische voorstelling ter ere van het bezoek van de bewindhebber aan de Amsterdamse schouwburg op 3 mei 1808. Dat kwam hem op kritiek te staan van tijdgenoten die hem van opportunisme beschuldigden. Hij was tevens redacteur van het weekblad *De fortuin* (1804-1805).

6. *Amstels schouwtooneel* was een toneeltijdschrift dat hoofdzakelijk was gevuld met recensies van opvoeringen in de Amsterdamse schouwburg en toneelgerelateerde beschouwingen. Barbaz gebruikte het blad ook om zichzelf te promoten: hij adviseerde de schouwburgcommissarissen om zijn stukken vaker te programmeren en nam geregeld voorpublicaties uit eigen werk op.

Barbaz had een sterke voorkeur voor toneelstukken in de Frans-classicistische traditie en rekende Huydecoper, De Lannoy, De Marre en Nomsz tot de beste Nederlandse toneelschrijvers. Van de nieuwe smaak voor opera's en balletten moest hij niet hebben. Ook Kotzebue kreeg de wind van voren, al velde Barbaz ook vaak een genuanceerd oordeel over deze verguisde auteur. Hij waagde het zelfs een top drie van Kotzebues beste stukken samen te stellen, namelijk *Menschenhaat en berouw* (1792), *De onechte zoon* (1793) en *De*

verzoening, of de broedertwist (1798). Hij noemde het bovendien een zegen voor het vaderlandse toneel dat Witsen Geysbeek het laatstgenoemde werk had vertaald (nr. 33, p. 44). De ideale toneelcriticus was volgens Barbaz onpartijdig en hield zich verre van persoonlijke geschillen. Hij slaagde er maar ten dele in dat ideaalbeeld in de praktijk te brengen. Tot twee maal toe raakte hij in een conflict verzeild, dat hij via het medium van zijn eigen blad uitvocht. Het eerste ging over een in zijn ogen onterechte beoordeling in *De Schouwburg van in- en uitlandsche letterkunde* van zijn blijspel *De lichtzinninge* (1807). De anonieme auteur van de *Tooneelkundige brieven* (1808) verweet Barbaz, na diens geïrriteerde reactie in *Amsteldamsch schouwtooneel*, dat hij zelf niet tegen kritiek kon. Het tweede conflict betrof de acteerwijze van Dirk Sardet in *De lichtzinnige*. Barbaz had in zijn tijdschrift kritiek op deze speler geuit. Opnieuw wees de auteur van de *Tooneelkundige brieven* hem terecht. De controverse escaleerde volledig en vulde vele afleveringen van *Amstel schouwtooneel*.

7. Barbaz distantieert zich in de openingsaflevering ten opzichte van eerdere toneeltijdschriften die zich op de Amsterdamse schouwburg hebben gericht. Hun korte bestaansduur wijt hij aan het feit dat de oordelen te ‘bedilzuchtig’ en ‘partydig’ waren. Hij noemt geen titels, maar doelt ongetwijfeld op tijdschriften als *De tooneelspel-beschouwer* (1783-1784), *De tooneelspel-beöordeelaar* (1784), *De Amsteldamsche nationale schouwburg* (1795) en *De tooneelmatige roskam* (1799). In een latere aflevering fulmineert hij tegen het de ‘valsche en overdreven oordeelvellingen’ in *De tooneelspectator* (1792) van Nomsz (nr. 36, p. 325).

8. Amsterdam: Universiteitsbibliotheek: 453 H 4-5.

10. L. Jensen, ‘De toneelcriticus rond 1800. Ideaalbeeld en praktijk in *Amstels Schouwtooneel* van Barbaz’, in: H. van den Braber en I. Leemans (red.), *Explosieve debatten. Kritische tradities in Nederlandse en Engelse tijdschriften 1750-1940*. Zutphen 2012, 44-58. – L. Jensen, ‘Een mijnenveld vol explosieven. Kritiek in Nederlandse toneeltijdschriften rond 1800’, in: *De negentiende eeuw* 34 (2010), 3-25. – H. van der Veen (samenst.), *Register op het Amstels schouwtooneel van A:L. Barbaz, alsmede op het weekblad De fortuin en op de kwartaal-uitgave Mengelwerken*, s.n. 1987.